

**„АРМЕНСКА СЛЕДА В АРХИТЕКТУРНОТО ТВОРЧЕСТВО НА ВАРНА
В КРАЯ НА XIX-ТИ ВЕК“**

**СЪДБА И ТВОРЧЕСКА ДЕЙНОСТ
НА АРХ. ТОРОС ХАРУТЮН ТОРОМАНЯН И АРХ. ЛЕВОН ХОВАНЕС ГЮРЕХЯН**

Жаклин Бодурова

***Резюме:** Докладът разглежда живота и творческата дейност в град Варна на архитектите от арменски произход Торос Харутюн Тороманян и Левон Хованес Гюрехян, дали своя принос в архитектурата на града.*

***Ключови думи:** архитектура, архитектурно творчество, архитектурно наследство.*

Поканена съм да представя арменската духовна следа в културното наследство на Варна. Предпочитам да осветля паметта на двама архитекти от арменски произход. Това са арх. Торос Тороманян и арх. Левон Гюрехян. Двамата са родени в градове, разположени в Западна Армения /днес, Турция/. Торос Харутюн Тороманян е роден през 1864 година в анадолския град Шабин Карахисар в Турция. Учи в местното училище. След това завършва образование по архитектура и изящни изкуства в Истанбул. Левон Гюрехян /Léon Gurekian/ е роден на 26 април 1871 год. в Истанбул. Израства в семейството на Хованес Гюрехян и Прапион Йеремян. Неговата арменска фамилия произхожда и живее, откакто съществува в Трапезунд /Trebizond, на турски: Трабзон/ – град, разположен на южното крайбрежие на Черно море в Турция, която пробива в търговските отношения между Средния Изток и Европа, особено с Марсилия. Малкият Левон първо започва да учи в Трапезунд и завършва учението си арменския колеж на Мъхитаристите във Венеция /the Mechitarist Armenian College of Venice/ през 1888 год. След това, той заминава в Рим да следва в

Кралското училище за инженери /Regia Scuola di Applicazione degli Ingegneri/ и получава висше образование по архитектура през 1895 год. По време на първите Абдулхамидови кланета през 1895-96 год., арх. Торос Тороманян и арх. Левон Гюрехян намират спокоен пристан за живот в България. Установяват се да живеят в град Варна, който е в Следосвобожденския си период. В града намират място за изява архитекти и строители от различни народности, както и българи, получили образованието си в най-престижните университети по архитектура в Европа. Те творят под въздействието на авангардните стилове на архитектурата по това време на Европейския континент – неоренесанс и сецесион, и по този начин внасят новото в доскоро затворената българска атмосфера. Арменците са известни с ювелирното изкуство, което пренасят и в архитектурното изкуство чрез изпълнените с прецизност фрески и детайли – атика, фронтон, пиластри. Макар, и за кратко време да пребивават тук, Черноморската ни столица получава редкия шанс в културната история да оставят духовна следа тези архитекти /получили по-късно европейска слава/, чрез

техните кокетни сгради, представляващи малки архитектурни бижута.

Същите красят с изящните си фасади към улицата в продължение на десетилетия, оформят облика на града и придават очарование в атмосферата. Днес, техните старинни сгради са регистрирани като архитектурни паметници. Поради липса на приемственост в ценностите, не успяха да се съхранят фасадите в оригиналния им вид. По време на реставрацията, на някои сгради се смени дървената дограма /с растери/ с PVC-дограма, надстрои се с един цял етаж на мястото на мансардния етаж, завършващ с атика или фронтон или се окачиха колоритни рекламни табели. Вследствие на това, се унищожи симетрията на фасадата, усещането за пропорционалност в обема на сградата, архитектурните детайли – атика, фронтон, корниз.

***

Торос Харутюн Тороманян е един от утвърдените арменски архитекти в града в края на XIX век и работи в него до 1900 година. За този кратък период той проектира сграда за нуждите на Българска Търговска банка на ул. „Преслав“ № 21 с излаз на ул. „Дръзки“ № 18, която е изградена през 1902 година. Използвани са елементи от различни архитектурни стилове. Създава богати и внушителни жилищни сгради в стил еkleктика, с много архитектурни детайли и богата релефна украса. През 1897 год. са изградени къщата на Руси Ексеров, находяща се на ул. „Шейново“ № 1, на ъгъла с ул. „Княз Борис I“ № 11 и къщата на Хагоп Мави – на ул. „Иван Вазов“ № 1 и 1 А, на ъгъла с ул. „Княз Борис I“ № 19. През 1898 год., арх. Торос Тороманян проектира къщата на Саркис Кюрдян, находяща се на бул. „Княгиня Мария Луиза“ № 25, на ъгъла с ул. „Драгоман“. Той е богат търговец, преселник

от Силистра. През 1929 год. е преустроена и надстроена от арх. Дабко Дабков. Сградата е с две фасади, като главната е откъм булеварда. Фасадата е изградена в три оси, като средната представлява слабо наддаден ризалит. Ризалитът е обогатен с красиво оформено входно пространство, голям заоблен еркер, фланкиран от канелирани коринтски колони, носен от красив суфит във форма на раковина и украсен фриз. Еркерът завършва със сложен фронтон от пресечен сегмент от стела и още един сегментен фронтон. В тимпана на фронтоната е изградена женска маска медальон и две лъвски глави, захапали гирлянда. В останалите оси симетрично са изградени защитени прозорци в партера, по един голям прозорец увенчан с триъгълен фронтон на втория и по-малък засводен прозорец с пластична рамка и фронтон на таванския етаж. С малки изключения, северната фасада е изградена по същия начин.

През 1900 год., той преустройва къщата на Димитър Паница, която е разположена на ул. „Преслав“ № 46. Сградата е част от единен архитектурен ансамбъл, оформящ облика на площад „Независимост“. Фасадата е решена като симетрично планова схема и изразена с богата пластична украса в стил барок. Тя се отличава с финно изградени архитектурни детайли. Етажът е с прозорци, фланкирани с пиластри и корнизи с растителни орнаменти. Полетата под прозорците са с медальони от грифьони. Сградата на Арменското училище, разположена в един двор с Арменската църква „Свети Саркис“, находяща се на ул. „Хан Аспарух“ № 15 е изградена през 1855 год., изгаря вследствие на пожар в края на XIX-ти век. През 1900 год., арх. Торос Тороманян изработва проект за новата учебна сграда, по който е изградена. Предвидени са и са реализирани канцелариите на Църковното

настоятелство и жилището на Архимандрита.

През 1900 год., архитект Торос Тороманян е награден от Общината в град Варна за заслуги. През същата година заминава за Румъния. През 1901 год., се установява във Френската столица Париж, където усъвършенства знанията си. Воден от предчувствия за приближаващите погроми над арменците, населяващи земите в Западна Армения /днес, Източна Турция/, през 1903 год. арх. Торос Тороманян се връща в Турция и посещава древната арменска столица Ани. Този район, включително и град Карс преминават в ръцете на Руската империя през 1878 год. По този повод започват първите археологически разкопки и изследвания през 1892 год., организирани от Руската академия на науките. Арх. Торос Тороманян е водещ изследовател в археологическите разкопки и в проучването на историята на средновековната арменска архитектура на Ани. Целта му е да реставрира старата Катедрала Дикран Хонечи. Архитект Торос Тороманян е основател в изследването на арменската архитектура в научна насока. Той изучава архитектурните паметници в земите на Западна Армения /днес, Източна Турция/ и възстановява графика, въз основа на данни от руините.

През 1904 год., арх. Торос Тороманян изяснява облика и възстановява храма „Зъвартноц“ в Ечмиадзин, който е рухнал към края на X век, евентуално при земетресение. Представлява оригинална композиция, в чиято основа е заложен кръст, образуван от четири полукръгли апсиди и обградени от пръстеновиден коридор. Вторият етаж обгръща като балкон централната зала. Всички апсиди, без олтарната, разположена на югоизток, са изградени като колонади с арки. Куполът, издигнат над най-горния етаж седи върху четири мощни колони при стиковите на апсидите. Храмът е богато украсен отвън с

релефни каменни корнизи с растителни и геометрични орнаменти, декоративни капители и полуколони. В барелефите преобладават светски мотиви, като библейските сцени са застъпени по-рядко. Забележителен и ненадминат шедьовър на арменската архитектура, който внушава тържественост, възвишеност, монументалност.

След това отново се връща в град Ани. Участва в разкопките на старите дворци и църкви, които продължават чак до началото на 1917 год. Изготвя макети. Големи части от град Ани са професионално разкрити, редица сгради са измерени и картографирани, а всички находки са детайлно описани. Спасителни работи са извършени за всички сгради, които са заплашени от разрушение. В края на Първата световна война, след обявяване на независимата република Армения, османски войски се насочват към района на Карс и го завладяват през 1918 год. Всички находки от град Ани, които са лесно преносими са спасени от османските войски от Ашхарбек Калънтар, участник в експедицията на Мар.

С установяване на съветската власт арх. Торос Тороманян е назначен за директор в Института по опазване на паметниците на културата в Армения. Паралелно с това проектира и изгражда много сгради, повечето от които са паметници на архитектурата. По негов проект е изградена сградата на Операта в Ереван. Резултатите от археологическата експедиция в град Ани са отразени в академични издания от арх. Торос Тороманян. Той пише няколко труда за арменската архитектура. Публикациите на архитект Торос Тороманян ни запознават с архитектурата на античната и средновековна Армения. През 1918 година издава книгата „Арменската архитектура в Европа“. Благодарение на

творческия усърден труд на арх. Торос Тороманян средновековната арменска архитектура придобива световно признание като повлиява върху развитието на архитектурата в много страни и е оказва въздействие върху ранната готика в Европа.

Архитект Торос Тороманян умира в Ереван през 1934 год. Погребан е в Пантеона в Ереван, където са погребани великите личности на Армения.

***

Левон Гюрехян се дипломира в Кралското училище за инженери в Рим и скоро след завръщането си в Истанбул през 1896 год., младият архитект успява да избяга от погромите, извършени над арменците от Султан Абдул Хамид II, намирайки убежище в България. Той издържа установения от закона по онова време проверочен изпит за свободно практикуване на професията си в Царство България и съответно получава научна степен по архитектура, призната от Българското правителство.

Архитект Левон Гюрехян участва в конкурса за проектиране на Драматичния театър в град Варна. Представя журнал с подробни чертежи на разработената сграда на Драматичния театър, включващи планове за разпределения, вертикални разрези и фасади. Но, конкурсът е спечелен от арх. Никола Лазаров. По-късно е изградена с незначителни изменения. Предполагам, че художествените елементи наподобяват на тези от Османската архитектура – куполи, малки и тесни отвори. По-късно, сградата е изградена с незначителни изменения от проекта на арх. Левон Гюрехян. Без съмнение, със своето архитектурно решение за градския театър арх. Никола Лазаров е целял да приближи Варна към големите европейски градове. Сградата на драматичния театър, типичен представител на неостиловете, впечатлява със заоблената

барокова фасада, която е богато орнаментирана с декоративни елементи, колони, корнизи и скулптурни изображения. Трите входни врати, издигнати на няколко стъпала, внушават тържественост при влизането в театъра. Прозоречните отвори на втория етаж са широки и високи, флинкирани с декоративни колони от двете страни. Елипсовиден вестибюл в стил сецесион и странични коридори водят към залата, а широки стълби – към светлите фойета на балконите. Самата зала е с класическата за театрите форма на подкова, с ложи в близост до сцената. Заоблените форми на меките столове повтарят извивките на балконите. Сградата завършва с мансарден покрив и овален купол над входния вестибюл и четири по-малки купола над страничните спираловидни стълби, деликатно скрити зад полуобли фронтони.

Единствено, арх. Левон Гюрехян преустройва Зала „Съединение“, която е филиална сцена на Драматичния театър през 1898 год.

Завръщайки се в Истанбул през 1899 год., арх. Левон Гюрехян проектира многобройни сгради в града и Вилата на Мустафа бей /Villa of Moustafa bey/ на о. Принкипо /Prinkipo/ – един от Принцовите острови /Islands of Prince/. През този период, той поддържа контакти с архитектите от фамилия Баян, чиито семеен архив включва много оригинални чертежи и снимки. Същевременно, арх. Левон Гюрехян също така е силно политически активен, публикува статии под псевдоним в арменските вестници.

Левон Гюрехян се оженва за Мариам Азарян през 1901 год. в Истанбул. Тя произхожда от рода Азарян, една от най-известните арменски фамилии в Истанбул в края на XVIII-ти век и в началото на XIX-ти век, които са арменски католици и корените

им водят от село Перкиник, намиращо се близо до Сивас в Анадола. Те са потомци на Бедрос Азарян, роден около 1775 год., чрез първородния му Хованес, който се венчава за Анна Куюмджиян и имат 8 деца: Аристакеc, Агоп, Степан Бедрос, Винсент, Йосиф, Андон, Катрин и Филомен. Аристакеc, Агоп и Йосиф стават заможни търговци, които търгуват между САЩ и Истанбул. Винсент също е търговец, който емигрира в Бостън, Масачузетс. Степанос Бедрос е Патриарх на Арменската Католическа църква. В тази фамилия се ражда Мариамик Азарян на 18 ноември 1875 год. в Истанбул. Тя е дъщеря на Бедрос Аристакеc Азарян /1842÷1906/ и Такухи Крикор Маружян /1854÷1939/.

Сред творбите на арх. Левон Гюрехян се отличава сградата с апартаменти, изградена от Йосиф Азарян и Аяз Паша, известна като Гюмюшсую Палас /Gümüşsuyu Palas, на турски означава „сребърна вода“/, находяща се на улица „Гюмюшсую“ в район Таксим в Истанбул. Строителството започва през 1900 год. и завършва през 1903 год. Зданието е едно от най-старите строежи в Истанбул и Аязпаша /Ayazpaşa/. До 1939 год. същата е известна като „Азарян хан“. Сградата в сутерена е маза, а горните етажи включват жилища на 6-те етажа. Архитектурният стил на челната фасада е Арт Нуво /Art Nouveau/. Отличава се с пластичната декорация на стилистичните орнаменти. Мазилката върху тухлите е имитация на обработени каменни плочи. Върху равната основа е поставена композиция в стил Нео Барок /Neo Baroque/, които представляват пластични украшения в свободните места между специфичните форми на Арт Нуво. Характерни са централния еркер на предната фасада на сградата и намиращите се встрани по-тесни еркери, които разделят фасадата на три сегменти. Балконите са раздвижени чрез криволинейна декорация във

формата на върха на щит и свързват етажите един за друг. Релефите на женски глави между трети и четвърти етажи, съединяващи се над и под перилата на балконите са украсени със скулптори и криволинейни мотиви, съчетани с извивки. Конзолите под стряхата на покрива, които напомнят стила на Гауди и парапетите поставят Гюмюшсую Палас сред представителните строежи. Челната фасада е много добре запазена. Няма много промени и по страничните фасади на сградата, а тези към морето са съвсем семпли. След преместването на семейство Азарян във Франция сградата претърпява известни промени и името става Гюмюшсую Палас.

Левон Гюрехян и Мариам Азарян имат един син Оханес, роден на 24 август 1902 год.

На 7 Септември 1907 год., той заедно със съпругата си Мариам и сина им Оханес внезапно и без видимо обяснение се преместват в Рим. През 1908 год., арх. Левон Гюрехян получава диплома за преподавател по архитектурно проектиране от Кралския институт за изящни изкуства в Рим /Regio Istituto di Belle Arti di Roma/.

През септември 1911 год., арх. Левон Гюрехян е назначен за представител на Османското правителство към Международния конгрес на архитектите в Рим. Но, когато там избухва италианско-турската война, той взема участие като редовен член на Асоциацията на архитектите, на чиято страна е вече. Вследствие на това, арх. Левон Гюрехян се изплашва и все по-често през следващите години прекарва времето в град Асоло. Този град е разположен в регион Венето /the Veneto Region/, провинция Тревизо в Северна Италия. Известен е като „Перлата на провинция Тревизо“ и също така „Градът на стотиците хоризонти“, заради планинските гледки. В

продължение на няколко години от 1921 год. нататък, той отива на почивка във Фрасене, провинция Белуно /Frassené in the province of Belluno/. Там, околността му напомня за Тоз край Трапезунд, където неговото семейство притежава лятно жилище по време на неговото детство.

През 1912 год., арх. Левон Гюрехян започва дългосрочен проект за проучване на важните паметници на византийската и римската архитектура в Равена /Ravenna/, Аквилея /Aquileia/, Истрия /Istria/, Далмация /Dalmatia/ и особено в Брианца /Brianza/ с цел изучаване на влиянието на арменската върху римската архитектура. В основата стои противопоставянето на тезата на Джованни Терезия Ривейра /Giovanni Teresio Rivoira, 1849÷1919/, че Рим дава началото на средновековната архитектура.

В Италия твори през периода 1908÷1950 год. През 1911 год., той проектира

и изгражда Османския павилион на Международното изложение в Торино /Pavilion of the Ottoman Empire at the International Exhibition – Torino/. Това е една от малкото творби, които арх. Левон Гюрехян проектира в Италия. Другите два обекта са погребалния параклис на негов приятел в Триест /Funerary chapel family Aïdinian – Trieste/ през 1913 год. и неговия дом Вила „Арапат“ в Асоло /Villa Ararat – Asolo/ през 1924 год.

Арх. Левон Гюрехян умира на 2 септември 1950 год. в град Асоло, на 79 години. Съпругата му Мариам Азарян умира на 25 декември 1956 год. Двамата са погребани в семейната гробница /tomb/ в гробището „Света Анна“ в същия град.

Интересен и рядко срещан факт е, че неговите наследници, синът му Оханнес Гюрехян и внуците му Армен, Хайг и Манниг Гюрехян също стават архитекти.

За контакти:

Жаклин Едуард Бодурова – проектант
и технически консултант

0878 819 428; 052 626 094

jaki_bodurova@abv.bg